

Oədim OUBADOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: qedim75@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.3.144>

FÜZULİ VƏ FOLKLOR

Açar sözlər: Füzuli, klassik poeziya, folklor, atalar sözləri, frazeoloji birləşmələr alqış, qarğış.

SUMMARY

FUZULİ AND FOLKLORE

For a long time there was a misconception that Fuzuli and other classical poets wrote their works for upper class, and therefore were far from ordinary people's thinking. Indeed, it should be noted that from the first acquaintance with the works of each of our classics, who wrote in the Azerbaijani Turkic language, they used the rich treasury of oral folk literature.

Of course, Fuzuli is no exception in this regard, and his poetry is inextricably linked with the folklore of the people to which he belongs. It cannot be denied that Fuzuli made extensive use of folk literature and folklore when writing his works both in terms of subject matter and language, and sometimes also in terms of formal features. Speaking about the folklore origins of Fuzuli poetry, it is very important to pay special attention to the means that go back to the traditions of folk poetry and create an artistic style, wishes and curses, proverbs and folk wisdom, most importantly proverbs.

Keywords: Fuzuli, classical poetry, folklore, proverbs, phraseological combinations, wishes, curses

РЕЗЮМЕ

ФИЗУЛИ И ФОЛЬКЛОР

Долгое время существовало заблуждение, что Физули и другие поэты-классики писали свои произведения для людей с самым высоким социальным статусом, а потому были далеки от популярного мышления. Действительно, можно отметить, что с первого знакомства с произведениями каждого из наших классиков, писавших на азербайджанском тюркском языке, они серьезно воспользовались богатой сокровищницей устной народной литературы. Конечно, Физули не является исключением в этом отношении, и его поэзия неразрывно связана с фольклором народа, к которому он принадлежит. Нельзя отрицать, что Физули широко использовал народную литературу и фольклор при написании своих произведений как по тематике, так и по языку, а иногда и по формальным признакам. Говоря о фольклорных истоках физулинской поэзии, очень важно уделить особое внимание средствам, которые восходят к традициям народной поэзии и создают художественный стиль, пожеланиям и проклятиям, пословицам и народной мудрости, самое главное пословицамкам.

Ключевые слова: Фузули, классическая поэзия, фольклор, пословицы, фразеологические сочетания, пожелания, проклятия

Məsələnin qoyuluşu: Füzuli və başqa klassik şairlərimiz öz əsərlərini yüksək zümrə üçün yazdığı və buna görə də onların şifahi ənənədən – folklordan

uzaq düşməsi kimi yanlış qənaət uzun müddət hökm sürmüşdür. Əslində isə klassiklərimizin hər birinin yaradıcılığı ilə ilk tanışlıqdan sonra onların şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən ciddi şəkildə bəhrələndiyini müşahidə etmək mümkündür. Təbii ki, bu baxımdan Füzuli də istisna deyil və onun poeziyası mənsub olduğu xalqın folkloru ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Füzuli əsərlərini yazarkən istər mövzu, istər dil baxımından xalq ədəbiyyatından – folklordan əsaslı şəkildə yararlandığını danmaq mümkün deyildir.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd M.Füzulinin yaradıcılığında əks olunmuş folklor nümunələrini tapmaq və araşdırmaya cəlb etməkdir.

İstər araşdırmalardan, istərsə də əsərlərini tədqiq edərkən bəlli olur ki, digər klassik şairlərimiz kimi Füzuli şeirinin folklorə söykənən tərəfləri kifayət qədərdir. Onun yaradıcılığına şifahi xalq ədəbiyyatının təsir etməsi ilə bağlı müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatçıların araşdırmalarında müəyyən qədər qeydlər öz əksini tapmışdır. H.Araslı, M.Cəlal, M.Quluzadə, M.Adilov, M.C.Cəfərov, F.Qasımzadə, T.Hacıyev, A.Vəfalı, Edith Gülçin Ambors və b. Füzuliyə aid əsərlərində bu böyük şairin xalqa çox bağlı olduğunu və yeri gəldikcə yaradıcılığında mənsub olduğu xalqın şifahi ədəbiyyatından gələn ənənələrə müraciət etdiyini bildirmişlər.

Əta Tərzibaşı Füzulinin xalq ədəbiyyatına ciddi şəkildə bağlı olduğunu bildirərək yazır ki, “yerli söyləyənlərə görə, Kərkük dolaylarında yaşamış və hətta kərküklü sayılan böyük türk şairi Füzuli də xoyrat nəzm etdiyi açıqlanmaqdadır” (19, 10). Dilçi alim Musa Adilov Füzulinin yaradıcılığı boyu xalq şeirindən ciddi şəkildə istifadə etdiyini qeyd edir: “Azərbaycanda XVI əsrə qədər iki şeir növü – klassik şeir və xalq şeiri müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edirdi. Bunlardan birincisi yazılı, ikincisi isə şifahi ənənəyə malik idi. Odur ki, bu dövrdə klassik Azərbaycan şeiri yazılı, xalq şeiri şifahi ədəbi dil nümunəsi kimi qəbul edilir. Böyük Füzuli bu iki müxtəlif səciyyəli ədəbi dil nümunələrinin vəhdətini yarada bildi və beləliklə də ədəbi-bədii dilimizin banisi oldu” (1, 8). Füzulinin poeziyasının folklor qaynaqlarından bəhs edərkən M.Quluzadə onun yaradıcılığında xalqilikdən söz açmış (17, 86), professor Əzizə Cəfərzadə isə Füzuli yaradıcılığının şifahi xalq ədəbiyyatına və folklorun tükənməz xəzinəsinə söykəndiyini qeyd etmişdir (7, 243).

M.Füzuli hər şeydən əvvəl klassik divan şairidir. Yaradıcılığına diqqət yetirərkən onun daha çox təmtəraqlı üslub və ehtişamlı dildən istifadə etdiyi və əksər əsərlərini yüksək zümrə üçün yazdığı müşahidə edilir. Şairin özünün də bu barədə qeydləri vardır. O, “Leyli və Məcnun” məsnəvisində bildirir:

Bir neçə zərifi-xüttəyi-Rum,
Rumi ki, dedin, qəziyyə məlum.
Yəni ki, qamu dəqaiq əhli,
Hər məsələdə həqaiq əhli,
Həm elm fənnində nüktədanlar,
Həm söz rəvişində dürəfşanlar (12, 39).

Şair, həmçinin Hüseyn Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda” əsərini əsas götürərək ərsəyə gətirdiyi “Hədiqətüs-süəda” əsərində də zəriflər üçün yazdığını bildirir (14, 30). Buna baxmayaraq, Füzulinin əsərlərini yazarkən məzmun və dil baxımından, eləcə də formal əlamətlərinə görə xalq ədəbiyyatından və folklorundan əsaslı şəkildə yararlandığını danmaq mümkün deyildir. Füzuli poeziyasının folklor qaynaqlarından bəhs edərkən onun yaradıcılığında xalq şeir ənənələrindən gələn və bədii üslub yaradan vasitələrə, alqış və qarğışlara, zərbül-məsəllərə və xalq hikmətlərinə, ən başlıcası atalar sözlərinə xüsusi diqqət yetirmək çox vacibdir.

İlk olaraq türk bədii təfəkküründə kifayət qədər köklü ənənəsi olan alliterasiyanın Füzuli yaradıcılığında əks olunması məsələsinə diqqət yetirək. Alliterasiyanın türk dillərində bədii üslub yaradan vasitə olması haqqında araşdırmalarda qeydlər vardır. Bu baxımdan M.Adilovun dilimizlə bağlı fikirləri kifayət qədər məntiqlidir: “İltisqi qurluşa malik dillərdə şəkilçilər sözün sonuna əlavə edilir və deməli, söz hər hansı qramatik dəyişikliyə məruz qaldıqda kök əvvəlki şəklini mühafizə edir. Elə bu xüsusiyyətinə görə ki, iltisqi dillərdə qədimlərdə alliterasiya hadisəsi çıxış edirdi. Sonralar bura qafiyə də əlavə olunduqda şeir dilimizin musiqiliyi qat-qat yüksəlmiş oldu. Buna görə ki, bizim xalq ədəbiyyatımız bu qədər ahəngdarlığı, misilsiz poetikliyi ilə seçilir” (3, 155-156).

Alliterasiya üzərində qurulmuş poetik nitq şeir dilinin lirizmi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bədii təfəkkürümüzdə köklü ənənəsi olan alliterasiyanın atalar sözlərimizdə, idiomatik ifadə və məsəllərimizdə çoxlu sayda örnəklərinə təsadüf etmək mümkündür. Ədəbiyyatımızda alliterasiyanın ən gözəl nümunələrinə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında rast gəlirik. Hətta “Kitabi Dədə Qorqud”da alliterasiyaya o qədər əhəmiyyət verilmişdir ki, dastanın nəinki nəzm və nəsr hissəsində, hətta ayrı-ayrı obrazların adında və eləcə də, ifadələrdə də alliterasiya vasitəsilə ahəngdarlıq yaradılmışdır. “Kitabi Dədə Qorqud”da üslub səviyyəsində əks olunmuş alliterasiya nümunələri dastanın ahəngdarlıq səviyyəsini artıran bir vasitə kimi çıxış edir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında ilk “Divan” müəllifi kimi tanınan Qazı Bürhanəddinin yaradıcılığında da alliterasiyanın üslubi səviyyədə ən gözəl nümunələrinə təsadüf edirik:

Bülbül inləri vəli **gül-gülə** qarşu xoş **gülər**,

Gəl gülşənə, ey əhli-dil, eylə təfərrüc **gül gülə** (6, 358).

İ.Nəsiminin yaradıcılığına diqqət yetirərkən onun da alliterasiyadan çox istifadə etdiyini müşahidə etmək olar:

Al ilə ala gözlərin **aldadı aldı** könlümü,

Alını gör nə **al** edər, kimsə irişməz **alınə** (19, 43).

Göründüyü kimi, orta q türk mədəniyyət hadisəsi olan “Orxon-Yenisey” abidələrində də və eləcə də digər qədim türk poetik təfəkküründə tez-tez təsadüf edilən alliterasiya “Kitabi-Dədə-Qorqud”da üslub yaradan vasitəyə çevrilmişdir. Beləliklə, klassik şairlərimiz Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, Kişvəri və Füzü-

liyə qədərki digər şairlərimizin tez-tez müraciət etdiyi alliterasiya ədəbiyyatımız üçün xarakterik hadisədir. “Füzuli şeirində alliterasiya gəlmə, xarici təsirlə əlaqədar deyildir. Ərəb şeirində alliterasiyanın heç bir rolu olmadığını deyirlər. Şeirimizdə alliterasiya fars təsiri ilə də izah oluna bilməz. Ona görə ki, fars şeiri ilə əlaqəsi olmayan türkdilli xalqların şeirində alliterasiya daha geniş yayılmışdır. Nəhayət, göstərmək lazımdır ki, alliterasiya klassik şeirimizdə yalnız Füzuliyə məxsus keyfiyyət deyildir” (1, 59).

Səslərin bir ahəngdə birləşməsi həmin dilin geniş imkanlarının nəticəsi kimi ortaya çıxır və onun poetik məna ilə bağlı yaratdığı üslubi ovqat əhəmiyyətli dərəcədə uğurlu olur. M.Füzulinin ana dilində yazdığı əksər şeirlərdə bunu müşahidə etmək olar. Şairin yaradıcılığında sözlərin səs tərkibinə əhəmiyyət verilməyən, etinasızlıq göstərilən bənd, beyt, misra göstərmək çətindir. “Şeirin hər bir vahidi bir və ya bir neçə səsin alliterasiyası üzərində qurulur. Özü də Füzulinin işlətdiyi tərkiblər, alliterasiya əsasında düzəldilmiş ifadələr, misralar xalqdan hazır şəkildə əxz edilmir, bəlkə çox ağır, gərgin zəhmətin nəticəsi kimi meydana çıxır. Minlərlə Füzuli ifadəsi belə yaranıb, hər misra, hər beyt, hər qəzəli müəyyən səslərin alliterasiyasına əsaslanır” (1, 55). Füzulinin səs duyumu, söz fəhmi onun böyük təfəkküründən və mükəmməl poetik düşüncəsindən doğur:

Məcnun ki, padşahi-sipahi-vühuş idi,

Mən tək müsəxxər etmədi **mülki-mələməti** (10, 320).

Bənddə təkrarlanan səslər də, səs kompleksləri də ilk baxışda olduqca sadə və adi görünür, lakin onun emosionallığı təkzibolunmaz faktdır. Səslərin poeziyası da məhz bu səs uyğunluğunun özünəməxsusluğundan və bir-birini enerji ilə təmin edən estetik bütövlüyündən törəyir:

Tilsimi-gənc üçün min **ismi-əzəm** yad **tutdun, tut!**

Tilsimi sındırıb, gənci **töküb, ismi unutdun, tut** (10, 308).

Nümunələrdəki fonetik təkrarlarının məziyyəti ondadır ki, onların vasitəsilə səslərin bədii ovqat yaratma imkanları dərhal üzə çıxır, beləliklə şeirin bədii səviyyə və istiqamətində ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir, tələffüz prosesində lirik ovqat özünü olduqca qabarıq şəkildə hiss etdirir:

Ey Füzuli, çox **mələmətdən məni mən etmə kim,**

Mən nihali gülşəni-dərdəm, **mələmətdir bərim** (10, 219).

Burada “m” səsi əksər sözlərin tərkibində iştirak edərək misra daxilində mükəmməl oynaq ritm yaratmışdır. Füzulinin bu səpkili şeirlərindəki səslərin alliterativ təkrarı xalq ruhuna və deyim tərzinə uyğun olduğu üçün poetik ovqata milli emosional əhval-ruhiyyə bəxş edir:

Əksi ruyin suya salmış sayə, zülfün torpağa

Xəbərsiz yarimi hali-xərabimdən xəbərdar et (10, 79)

Füzuli yaradıcılığında alliterasiya yalnız vizual keyfiyyətli poetik hadisə kimi təzahür tapmır. Onlar zahiri cəhətdən diqqəti cəlb etdiyi kimi, məna cəhətdən də xüsusi qüvvət, üslubi dəyər kəsb edir:

Canı kim **cananı** üçün sevsə, **cananın** sevər,
Canı üçün kim ki, **cananın** sevər, **canın** sevər (10, 108).

Yanaşı işlənən, yaxud da eyni və ya qonşu misralardakı sözlərdə təkrarlanan səslər yüksək poeziya göstəricisi olmaqla yanaşı şeirin poetikasını folklor kökünə, xalq yaradıcılıq ənənəsinə bağlamaq üçün ən uğurlu vasitədir. Ədəbiyyatımızda alliterasiya Füzuli kimi nəhəng sənət korifeyinin poeziyasında bədii yetkinlik səviyyəsinə çatır:

Füzuli, kainat əsbabın qıldım tamaşasın,
 Nədamətsiz tənəüm yox, təsərrüfsüz təmaşa tək (10, 192).

Poetik mətnin folklor səviyyəsini bürüzə verən dil göstəricilərindən biri də frazeoloji birləşmələrdən istifadə bacarığıdır. Xalq kimi duymaq və xalq kimi demək poetik təfəkkürün folklor yönümünü əyaniləşdirən vasitədir. Füzuli poeziyasında diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhət də onun şeirlərində frazeoloji birləşmələrin zahiri bər-bəzək naminə daxil edilməməsidir. Onlar zahiri əlamətdən daha artıq daxili mahiyyətin və poetik nəfəsin mövcudluq formasıdır:

Saqın, **könlüm yıxarsan, pənddən dəm urma**, ey naseh,
 Həvayi-nəfs ilə bir mülkü viran eyləmək olmaz! (10, 148)

Füzuli yaradıcılığı sabit söz birləşmələri ilə özündə canlı nitqin şirinliyini hişf edərək mətndə semantikanı bədii cəhətdən dərinləşdirir və klassik poeziyanın dilində milli koloritin güclənməsinə zəmin yaradır. Nümunələr əyani şəkildə göstərir ki, Füzuli poeziyasında frazeoloji vahidlərin işlənmə tezliyi o zaman davamlı olur ki, mətndə xalq təfəkkür tərzii bədii təsvirin, poetik fikrin istiqamətverici faktoru olsun.

Hər gün **açır könlümü** zövqü-vüsəlin yengidən,
 Gərçi güllər açmağa hər ildə bir novruz olur (10, 308).

Füzuli yaradıcılığının bədii-poetik strukturunda frazeologizmlər çox güclü təsvir vasitəsi, xalq dil emosionallığının göstəricilərindəndir. “Füzuli dilinin xəlqiliyini göstərən, onu xalqa daha sıx bağlayan bir xüsusiyyət də vardır ki, o da əsərlərinin dilində geniş ölçüdə işlətdiyi ibarələr və sabit söz birləşmələridir. Mahiyyəti etibarilə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən, eyni zamanda, əsas lüğət fondunu incilərindən sayılan bu qəbildən olan tərkib və birləşmələri göstərməmək olmaz” (17, 37).

Füzuli şeirlərinin tam əksəriyyətində frazeoloji dil materiallarından istifadə etməklə onları canlı nitqin təbiiliyi və ahəngdarlığı ilə zənginləşdirmişdir. Bu baxımdan, frazeoloji vahidlər şairdə fikri yığcam ifadə etmək üçün ən qüdrətli vasitəyə çevrilmişdir:

Dil tutdu qönçə ilə bərabər dəhanını,
 Bu əhli naqis ilə özün xürdədan tutar (10, 104).

Poetik aforizmlər, dərin xalq hikmətləri frazeoloji materialların yaratdığı bədii ovqat üzərində dayanır, dilimizin milli ruhu onun bu kimi üslubi zəngin-

liklərində əks olunur. Bu, xalq düşüncəsinin məhsulu üzərində üslubi əməliyyat şairdən böyük istedadla yanaşı gərgin zəhmət tələb edir:

Səbrim alıb fələk, mənə yüz min **bəla verər**,

Az olsa bir məta, ona el çox bəha verər.

Düşdüm bəlayi-eşqə xirədməndi-əsr ikən,

El indi məndən **aldığı pəndi** mana verər (10, 138).

Füzuli folklor dil materiallarını mətnin ümumi poetik ahənginə elə yerləşdirir ki, yüzilliklər boyu cilalanaraq nəsil-dən-nəslə ötürülən milli söz sərəvtləri kontekstə tam uyğun olur:

Gər degil bir mah mehrilən mənimtək zar sübh,

Başın açıb nişə hər gün yaxasın yırtar sübh?

Gün degil, hər gün bir ay mehrilə **köksün çak edib**,

Tazə-tazə dağılərdir kim, qılır izhar sübh.

Tiği-xurşid ilə rəf' olsa yeridir kim, müdam

Yandırır pərvanəyi, şəm'ə **verir azar** sübh.

Gör nə aşiqdir ki, bir xurşid **vəslin bulmağa**

Sərf edər hər ləhzə min-min lö'löi-şəhvar sübh.

Eşqdə sadıqlıq izhar etdi dağın göstərib,

Qaliba derlərdi kazib, **qıldı** ondan **ar** sübh.

Hicr şamında **qəm etmişdi** Füzuli, qəsdı-can,

Olmasaydı mərhəmətdən **dəm urub** qəmxar sübh (10, 188).

Yuxarıdakı qəzəldə diqqət çəkən mühüm əlamətlərdən biri də Füzuli əsərlərində xalq ifadələrinin – sabit söz birləşmələrinin (frazemlərin) sıxlığıdır. “Qətiyyətli demək olar ki, ədəbi dilimizə ilk dəfə ən çox sabit söz birləşməsi gətirən və bədii dildə xalq ifadələrindən ardıcıl, həm də yaradıcı istifadə edən, onların ekspressivlik imkanlarını genişliyi ilə açıb göstərən, onlara söz ustalarının inamını artıran və nəhayət, həmin kateqoriyanı öz fərdi dil üslubunun qüdrətli, çevik amilinə çevirən yazıçı Füzulidir. Şair sabit söz birləşmələri sisteminə ümumxalq dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu məhvərində nitq və təfəkkür vərdişləri, sınaqları nəticəsində formalaşan ən normal, nümunəvi təbəqə kimi baxır. Füzuli frazeoloji vahidləri ümumxalq dilinin dərinliyindən, bünövrəsindən ədəbi dilin zirvəsinə ucaldaraq, bu canlı təbəqənin bütün perspektivlərini açmış, onu bədii dildə obrazlar sisteminin örnəyinə çevirmişdir (7, 23).

Saldı ayaqdan qəmi-aləm məni,

Ver mənə qəm dəfinə, saqi, şərab,

Kəsmə nəzər canibi üşşaqdən,

Nəleyi-dilsuzdən etmə ictinab (10, 63).

Kəmiyyət baxımından zəngin olan bu dil xəzinəsindən gen-bol istifadə nəticəsində Füzuli məişət ünsiyyətinə nüfuz etməyə meyllənir və beləliklə də, mətnin aydın və sadə, mənaca tutumlu əsaslarını yarada bilir:

Saqiya, cam tut ol aşiqə kim, qayğuludur,

Qayğu çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur (10,126).

Füzuli yaradıcılığında hazır xalq ifadələrindən, frazeoloji dil materiallarından müxtəlif səpkilərdə istifadə edir. Belə ki, qəlib halına düşmüş tərkiblərdə yüksək obrazlılıq xüsusiyyəti hakimdir və buna görə də ona həm olduğu kimi, həm də müəyyən dəyişikliklərə uğradılaraq müraciət etmək lazımdır. Üzərində aparılan üslubi əməliyyatların nəticəsindən asılı olmayaraq onlar bütün məqamlarda aydın və sadə səslənir və ciddi yaradıcılıq aktı kəsb edir və önəmli təsvir imkanları yaradır:

İraq olsun yaman gözdən nə xoş saətdir ol saət,
Ki məşuqu ilə aşıq eyləyib nazü itab oynar (10, 113).

Ayağın tozuna üz sürməyə verməz səba rüxsət,
Üzün yüz kərrə şəbnəm yumadan, gülbərgi-sirabın (10, 197).

Qonan şəbnəm deyil gül yarpağna bağ ar bil kim,
Güli-ruyin görüb üzünə qonan **xəcalətdən tərdir** (10, 137).

“Yaman gözdən iraq olsun”, “Ayağının tozuna üz sürtmək” “Xəcalət təri” və b. bu kimi hazır xalq ifadələri ilə Füzuli oxucunun poetik ovqatına gözlənilməz istiqamət verir:

Qatı könlünə **bağrı daşların** düşmüş qəmi-eşqin,
Bir oddur eşqi-dilsuzun ki, daşlar içrə pünhandır (10, 137).

Qəbrim daşınə kim, **qəm odundan** zəbanədir,
Tən oxun atma kim, xəteri çox nişanədir.

Vaiz sözünə tutma qulaq, qafil olma kim,
Qəflət yuxusunun səbəbi ol fəsanədir (10, 107).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, Füzuli frazeoloji vahidlərdən istifadə etməklə bədii mətləbi semantik cəhətdən dərin, ifadə vasitələrinin iştirakı baxımından yığcam qəliblərdə vermişdir. Şairin yaradıcılığında dərin xalq hikmətləri, bütün hallarda istifadə eydiyi frazeoloji materialların yaratdığı bədii ovqat üzərində dayanır:

Füzuli, zülfü sevdasin qələmtək **başə salmışan**,
Gedər başın, əgər **başdan gedirməzsən** bu sevdayı (10, 315).

Payibənd oldum səri zülfi-pərişanın görüb,
Nitqdən düşdüm ləbi-ləli-dürəfşanın görüb (10, 71).

Sabit söz birləşmələrindən müntəzəm şəkildə və həm də yerli-yerində yararlanmasından bəlli olur ki, Füzuli xalq təfəkkürünün hüdudsuzluğunu, eləcə də, xalq kəlamlarındakı müdrikliyi dərinədən duymuşdur.

Füzuli şeirinin folklor qaynaqlarından bəhs edərkən onun yaradıcılığında təsadüf edilən atalar sözləri, məsəl və müdriklikdən doğan kəlamlara diqqət yetirmək çox vacibdir. Atalar sözü və məsəllərin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri də daşıyıcısı olduğu xalqın inanc sistemi, davranış tərzini və ənənələrini özündə kompleks şəkildə əks etdirməsidir. Onlarda xalqın əsrlər boyu keçirdiyi təcrübələr və bu təcrübələr nəticəsində meydana gələn dəyər, düşüncə, qənaətlər müşahidə olunur. Atalar sözlərinin bu xüsusiyyəti şairlərin diqqətini cəlb etmiş, fikirlərini ifadə

edərkən bildiyi və xoşladığı sözlərdən istifadə etməyə çalışmışlar. Bu baxımdan ən böyük hikmətləri ən sadə və dərin şəkildə anladan atalar sözləri şair və ədiblər üçün misilsiz bir xəzinə olmuşdur. “Fikrin daim canlı olduğu, duyğu dolu bu sözlər aləmində xalq ruhunun axıcılığı, sərrastlığı, dərin və təsirli ifadəsi vardır. Xalq müdrikliyinin ən gözəl ifadəçisi olan atalar sözü və məsəllər birdən-birə yaranmır. Dilin tarixi inkişafı nəticəsində yaranaraq mənaca da bölünməz olan atalar sözləri bu dilin əski adət-ənənələrinə güzgü tutan mürəkkəb frazeoloji sistemi ilə bütövləşmiş, onunla iç-içə yoğrulmuşdur (4, 6).

Atalar sözü və məsəllərə müraciətin türk poeziyasında kifayət qədər qədim tarixi vardır. İslami türk ədəbiyyatının ilkin nümunələrindən olan Yusif Xas Hacıbin “Kutadğu-bilig” əsərində, Əhməd Yüqəkinin “Atabətül-həqayiq”ində, Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk”ündə çoxlu sayda atalar sözü və məsəllərə təsadüf etmək mümkündür. Ortaq türk ədəbiyyatının ən böyük abidələrindən olan “Kitabi-Dədə-Qorqud”da atalar sözləri və məsəlləri dastanın bütün boylarında müşahidə edilir. Klassik Azərbaycan şairləri Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və başqa şairlər xalq təfəkkürünün bu tükənməz xəzinəsinə dönə-dönə müraciət etmişlər.

Yüzlərin təcrübəsindən doğan və dəfələrlə sınaqdan keçərək nəsilə nəsilə ötürülən xalq hikmətləri Füzulinin də diqqətini cəlb etmiş, yeri gəldikcə uğurlu şəkildə onlardan yararlanmışdır. “Şairin (Füzulinin – Q.Q.) dili atalar sözləri və zərb-məsəllərlə zəngindir. Bunlar alışmış, zehni işıqlandıran, hissi isidən həmin hikmət zərrələrinin həyatının növbəti mərhələsidir. Atalar sözü və məsəllər öz adında müstəqil sintaktik bəndlər kimi getmir, nominal folklor vahidi kimi işlənmir, Füzulinin bədii düşüncəsinin dil təzahüründə tərkib hissəsi kimi, qaynayıb-qarışmış, birikmiş fikir kimi üzə çıxır. Solo kimi çıxış etmir, şairin simvolik ahəngində dil ansamblının bir iştirakçısıdır. Bu hikmətli xalq ifadələri Füzulinin qurduğu bədii düşüncəyə qulluq edir, şairin nitq silsiləsində həlqələr kimi mövcuddur” (9, 51).

Hər dərdsizdən umma, Füzuli dəvayi-dərd,

Səbr eylə, **kim ki dərd veribdir, dəva verər** (10, 138).

Özündə aydınlığı, yüksək emosionallığı, ən başlıcası isə lakonizmi əks etdirən atalar sözlərinin əsas təsir gücü təsadüfi deyil, konkret şəraitdə bilinir. Yuxarıda nümunə kimi verilmiş beytdə “dərd verən dərman da verər” (4, 126), “Allah min dərd verib, min bir dərman” (4, 134), “çarəsiz dərd olmaz” (4, 106) və s. kimi atalar sözlərindən istifadə edilməsi qətiyyən şübhə doğurmur.

Hər gün açır könlümü zövqü-vüsalın yengidən,

Gərçi güllər açmağa **hər idə bir novrux olur** (10, 308).

Füzuli, keç səlamət kuçəsindən, səbr kuyindən,

Fərağət olmayan yerdə səfər yeydir iqamətdən (10, 245).

“*Hər idə bir novrux olur*», “*hüzur olmayan yerdən köçmək yaxşıdır*” kimi xalq hikmətləri şairin uğurla istifadə etdiyi atalar sözləridir. Füzulinin söz qüdrəti

ondadır ki, xalq təfəkkürünün məhsulu olan və qəlibləşmiş atalar sözlərindən istifadə edərək texniki cəhətdən şeirin formasına heç bir xələl gəlmir, əksinə məzmun daha da dolğun olur:

Hərifi-bəzmi-qəməm, xuni dil şərəbim olub,

Ki, **yaxşıya uğrar, yaman yamana yetər** (10, ?).

“*Taylı tayın tapar*” (4, 248), “*su axar, çuxurunu tapar*” (4, 368), “*xeyir xeyri tapar, şər də şəri*” (4, 221) kimi atalar sözlərinin daşdığı məna yuxarıdakı beytin əsas məzmununu əks etdirir. Şair atalar sözlərində mövcud olan hazır formanı şeirə elə nizamlı şəkildə uyğunlaşdırır ki, hər şey yerli-yerində olur:

Könül qəm həmdəmidir, qanın, ey göz mərdümi içmə,

Bilirsən qanə qandır, qəm sənə qoymaz onun qanın (10, 250).

Dəhanın üzrə ləlin istəmiş dil, dəfi müşkildir,

Görünməz hiç cürmü, **yox yerə qan eyləmək olmaz** (10, 148).

Ayrı-ayrı qəzəllərdən nümunə kimi götürülmüş bu beytlərdə, demək olar ki, eyni fikir vurğulanmışdır. “Qana qan deyiblər”, “qanı qanla yuyarlar”(4, 268) kimi atalar sözlərinin daşdığı mənanı obrazlı şəkildə şeirə tətbiq edən şair xalq müdrikliyindən uğurla istifadə etmişdir.

Yamanlıq, yaxşılıq keyfiyyətin məlum edən aqıl,

Yamanlıq edənə yaxşılıq etməzsə, yaman eylər (13, 72).

“Yaxşılıq yaxşılıq gətirər, yamanlıq nəyə gərəkdi?”, “yaxşılıq eləyib bir şey umursansa, etməsən yaxşıdı”, “yaxşılığa yaxşılıq elə, pisliyə pislik eləmə” (4, 441) kimi yüz illər boyu xalq arasında mövcud olan atalar sözlərindən istifadə etməklə Füzuli yaxşılığı təbliğ etmiş, hətta pisliyə qarşı dözümlü olaraq yaxşılıq etməklə pis əxlaqlı insanları tərbiyə etməyi təbliğ etmişdir.

“Eşşəgə atlas çul ursan, yenə eşşəkdir” (20, 48) “Oğuznamə”də öz əksini tapmış və “eşşək olasan, çulun məxmər?” kimi bu gün də işlək olan bu atalar sözünü Füzuli özünəməxsus şəkildə vermişdir:

Gər eşşəgə məhmil etsələr çül,

Ol çülü münəqqəş ola gül-gül,

Eşşəkdə zəval həm kəm olmaz (11, 45).

Füzuli yararlandığı bəzi atalar sözlərində şeirin estetikasını və vəznin tələblərini nəzərə alaraq söz əlavə və ya ixtisar etmiş, bəzən də kəlmələrin yerini dəyişmişdir:

Cismimi yandırma, rəhm et yaşımə, ey bağı daş,

Ehtiyat et, **yanmasın gah quru oduna yaş** (10, 166).

Atalar sözündə:

Qurunun oduna yaş da yanar (4, 302).

Füzulidə:

Füzuli, dəhrdən kam almaq olmaz olmadan giryan,

Sədəf su almayınca əbru nisandan gövhər olmaz (10, 152).

Atalar sözündə:

Sədəf yağış görməyincə mirvari olmaz (4, 156).

Füzulidə:

Sürdü Məcnun növbətin, indi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər: **hər zaman bir aşiqin dövranıdır** (10, 128).

Atalar sözündə:

Hər zaman bir aşiqin dövranıdır (4, 157).

Füzulidə:

Mişki-Çin zülfün ilə eyləsə dəva, nə əcəb,
Nə olar **üzü qara qulda xətdən qeyri**. (10, 125).

Atalar sözlərində:

Qul xətasız olmaz (4, 300).

Füzulidə:

Sineyi çakimdən əksik etmə tiri-qəməni,
Ey güli-rəna bilirsən kim, **gül olmaz xarsız** (10, 142).

Atalar sözlərində:

Gül istəyən tikanını da istəsin gərək (4, 300).

Nümunələrdən göründüyü kimi, Füzuli atalar sözləri, məsələrdən və ümumiyyətlə xalq ifadələrindən uyğun məqamda işlətməyin ən gözəl nümunəsini ortaya qoymuşdur:

Məhrəm qoyub önərmə sinəmdə dağı,
Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çırağı (10, 329).

Beytin ikinci misrası “od olub yandırar, su olub söndürər, “biri od olanda biri su olar” (4, 88) el məsələlərini uğurlu şəkildə qəzələ tətbiq edən şair başqa bir qəzəlində:

Ey saçın fikri qamu sevdaların sərmayəsi
Olmasın başımda sərvqədərin sayəsi (10, 329).

Xalq arasında geniş yayılmış “kölgən üstümüzdən əskik olmasın” məsəlindən istifadə edir.

Atalar sözlərinin ən böyük özəlliyi qısa və konkret olması, az sözlə çox şeyi ifadə etməsidir. Bu xüsusiyyət klassik poeziyada, ən çox qəzəl janrının xarakterinə uyğundur. Qəzəlin hər bir beytində fikrin bitməsi, istər-istəməz şairdən az sözlə çox məna ifadə etmək ustalığına yönəlmişdir. Bu baxımdan Füzuli misilsiz ustalığa malik bir şairdir:

Demiş hər qönçəyə aşığılığım razın səba, derlər,
El ağzın dutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər (10, 112).

Beytdən aydın olur ki, aşiq öz məhəbbətini hamıdan gizlin tutmaq istəyir. Amma, bu elə bir ruh halıdır ki, bunu gizlətmək mümkün deyildir. Yüngül külək sirri fəş edir, onun eşqini qarşısına çıxan hamıya çatdırır. Aşıqın də qorxusu bundandır ki, eşqinin xəbəri o gülə (gözələ) də çatacaq. Füzuli bu beytdə “dildən dilə düşmək” məsəlindən, “el ağzını yummaq olmaz”, və yaxud “el ağzını bağlamaq olmaz” (4, 150) kimi atalar sözündən məharətlə istifadə etmişdir:

Gəh gözdə, gəh könüldə xədəngin məkan tutar,

Hər qanda olsa, qanlıy, əlbəttə, qan tutar (10, 104).

Nümunədə gözəlin baxışlarından, daha doğrusu kirpiklərindən söhbət açılır. Məşuqun baxışları aşıqın könlünə ox kimi təsir edir. Ox batdığı yerdən qan axıtdığı və göz qapağının bitdiyi yer qırmızı (qanlı) olduğu üçün Füzuli “qanlı harda olsa, qan tutar” məsəlindən çox yerində istifadə etmişdir. Bəzən şeir içərisində yerləşmiş atalar sözlərini və məsəlləri mənadan tutmaq olur. Füzuli yaradıcılığında buna tez-tez təsadüf etmək olur:

Füzuli, aşıqə onlar ki, derlər “tərki eşq eylə”,

Deməzlərmi xəta, “**təğyir qıl hökmü-qəza**” derlər (10, 112)

Beytdən çıxan nəticə odur ki, aşıqə eşqi tərki etməyi, sevgini unutməğı təklif edənələr günaha batırlar. Çünki, bütün baş verənlər Allahın hökmü ilə olur. Aşıqlıq də Allahın iradəsindən kənar deyil. Şair burada “**təğyirə tədbir, yazıya pozu yoxdur**” məsəlindən istifadə etdiyi diqqəti çəkir.

Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır,

Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz,

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü

Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz (10, 151).

Füzulinin yuxarıda nümunələr verilmiş “Söz” rədifli qəzəli başdan sona qədər tamamilə atalar sözləri və xalq hikmətlərini əks etdirdiyi üçün özündən əvvəl və sonra başqa müəlliflər tərəfindən yazılmış eyni mövzulu çoxsaylı qəzəllərdən daha məhşur olmuşdur. “Fikirsiz söz danışma” (4, 185), “gözəl söz dövlətdən artıqdır”(4, 195), “hər sözün öz yeri, öz məqamı var” (4, 215), “söz yerində işlənməsə, qiymətdən düşər”(4, 366), “az danış, yaxşı danış” (4, 61), “kamil adam az danışar”(4, 247) və s. atalar sözlərini bu qəzələ yerləşdirən şair qəzələ sözün gerçək mənasında folklor nəfəsi vermişdir.

Füzuli yaradılığını xalq ədəbiyyatına, şifahi ədəbi ənənəyə yaxınlaşdıran cəhətlərdən biri də onun yardıqlılığında tez-tez təsadüf olunan təkrarlardır. Bədii əsərlərin dilində obrazlılıq, emosionallıq və ekspressivlik yaratmaq üçün rəngarəng bədii priyomlardan və yaxud üslub yaradan vasitələrdən istifadə edilir ki, onlardan biri də təkrarlardır. Təkrar, eyni zamanda, hərəkətin sürəkliliyini göstərmək, onu təfsilatı ilə çatdırmaq, diqqəti daha çox mətnin əsas ideya və məzmununa yönəltmək üçün işlənilir.

Təkrarların şifahi xalq ədəbiyyatında və folklorda, ümumiyyətlə, şifahi ənənədə tarixi kifayət qədər qədimdir. “Aşıq-aşıq”, “Mərə-mərə”, “Qodu-qodu” və s. kimi adları təkrarlardan olan qədim xalq oyunları buna misaldır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da təkrar hadisəsi geniş yayılmışdır:

Salqum-salqum dan yellər əsdigində (6, 24).

Tövlə-tövlə şahbaz atlarını bindilər.

Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər(6, 38).

Çağnam-çağnam qayalardan çıxan su (6, 40).

“Müəyyən sözün eyni, ya da qonşu misralarda sıralanmasındakı uğurdan qaynaqlanan harmoniya, ritm melodiyası, səs ahəngi şeirin ruhunu, mündəricəsini oxucuya qabarıq formada çatdırır. Söz təkrarı şeirə poetiklik verir və onu emosional tələffüz axarına salır. Xalq dili üçün səciyyəvi ifadə vasitəsi olan təkrarların klassik şeir dilinə nüfuz etməsi və orada geniş miqyasda işlənməsi faktı xalq dilinin gücü, qüdrəti kimi qiymətləndirilməlidir. Klassik şeirimizdə hər kəsdən və hamıdan çox xalq danışiq dilinə meyl göstərən böyük Füzulinin dili bu cəhətdən xüsusilə seçilir” (1, 204).

Ey Füzuli, navəki-ahimlə aldım intiqam,

Dönə-dönə gərçi bidad etdi çərxi-dun mana (10, 49).

Gizləyib çeşmeyi-xurşid suyun kuzeyi-çərx,

Baxa-baxa enəcəkdir gözümüzə qara su (10, 265).

Ey Füzuli, olubam qərqeyi-girdabi-cünun,

Gör nə qəhrin çəkərəm **dönə-dönə** dövrənin (10, 244).

Göründüyü kimi, Füzuli müəyyən fikir və hissləri təkrarlarla daha təsirli şəkildə ifadə edir. Şeirdə söz təkrarları xalq dilinə, xalqın poetik təfəkkürünə yaxın olduğu üçün fikrin qavranılmasına mühüm təsir göstərir və eyni zamanda ifadə olunan fikir daha aydın və daha parlaq təqdim olunur. Səslənmə xüsusiyyətləri, ritm və intonasiya da burada mühüm rol oynayır. Söz təkrarlarından düzgün və yerində istifadə Füzuli şeirinin ahəngdarlığına güclü təsir göstərmişdir.

Füzuli poeziyasında folklor təsirini biruzə verən məqamlardan biri də xalq təfəkkürünün bir parçası olan *dua*, *alqış* və *qarğışların* onu yaradıcılığında əks olunmasıdır. Sözün sehir gücünə inamı əks etdirən *dua*, *alqış* və *qarğışların* yaranması ibtidai mifoloji təsəvvürlərlə bağlıdır. İnsanların arzu və istəyini müsbət və mənfi mənada əks etdirən *dua*, *alqış* və *qarğışların* da şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda kifayət qədər tarixi ənənəsi vardır. Ədəbiyyat tariximizin ən möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un az qala bütün boylarında təsadüf edilən bu dil və folklor faktı Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai kimi klassik şairlərimizin də yaradıcılığında geniş şəkildə əks olunmuşdur. Bu baxımdan Füzuli poeziyası istisna təşkil etmir:

Çəkmə damən, naz edib, üftadələrdən, vəhm qıl,

Göglərə açılmasın əllər ki, damanındadır (10, 125).

– deyən şairin yaradıcılığında, xüsusən də, qəsidələrində *dua* və *alqışlara* geniş yer verilmişdir:

Hər yerdə ta novruz ola, guli-bustan əfruz ola

Novruz tək firuz ola əyami-şahi övliya (13, 144).

Füzuli yaradıcılığında *qarğışların* da yer tapması diqqəti cəlb edir. Şair türkcə “Divan”ın dibaçəsindəki bir qitəsində cahil və savadsız katiblərə qarşı sonsuz qəzəbini biruzə verir və onları lənətləyərək bildir:

Qələm olsun əli ol katibi bədtəhririn,

Ki, fəsadi rəqəmi suzumuzi şur eylər,

Gah bir hərf sükutıyla qılır nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsuruyla gözü kur eylər (10, 32-33)

Bir nöqtəni yanlış yazaraq “od”, “atəş” mənasında olan “suz” sözünü gurultu səs-küy mənasında olan “şur” kimi yazır. Bəzən bir hərfi unudub “az olan”, “az tapılan” mənasında olan “nadir” sözünü “od”, “atəş” mənasında olan “nar” kimi qələmə alır. Bəzən də bir nöqtəni düşürüb “göz”ü “kor” kimi yazır. Füzuli bu kimi katiblərə qarşı edərək yazı yazan əllərinin qələm olmasını, yəni qurumasını arzu edir. Şair əsərlərində dua, alqış və qarğışlara yer verməklə yaradıcılığına bir təbiilik gətirmiş, üslubunda xəlqilik və milli koloriti əks etdirmişdir.

Nəticə olaraq, qeyd etmək olar ki, orta əsrlər anadilli ədəbiyyatımızın zirvəsi sayılan M.Füzuli əruz vəzninin və klassik üslubun təmsilçisi olsa da, xalq ədəbiyyatına biganə qalmamış, öz möhtəşəm yaradıcılığında şifahi ənənəyə ciddi şəkildə söykənmişdir. Füzuli yaradıcılığında şifahi ədəbi ənənədən gələn alliterasiya, assonans və təkrar kimi üslub yaradan vasitələrə, atalar sözləri və məsəllərə, eləcə də, idiomatik ifadə və aforizmlərə tez-tez müraciət etməklə əsərlərinə folklor nəfəsi verməyi bacarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996
Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: Maatıf, 1991
Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı: Yazıçı, 1994 s. 155-56
Atalar sözləri. Bakı: Nurlan, 2003
Bəydili C. Ön söz, Atalar sözləri. Bakı: Öndər, 2004
Bürhanəddin Q. Əsərləri. Bakı: Öndər, 2005
Cəfərzadə Ə. Füzuli. Məqalələr toplusu, Bakı: 1969
Əlizadə S. Şah beytlər. Azərbaycan, Bakı: Yazıçı, 1995
Hacıyev T. Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı: Gənclik, 1994
Füzuli M. Əsərləri. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
Füzuli M. Əsərləri. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
Füzuli M. Əsərləri. III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
Füzuli M. Əsərləri. IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
Füzuli M. Əsərləri. V cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
Füzuli M. Əsərləri. VI cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
Kitabi-Dədə-Qorqud. (Əsil və sadəşdirilmiş mətnlər), Bakı: Öndər, 2004
Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı: AMEA- nəşriyyatı, 1965
Mirzəzadə H. Füzulinin dili. Bakı: 1965
Nəsimi İ. Divan. I c. Bakı: Lider, 1999
Oğuznamə. Bakı: Yazıçı, 1987
Vəfahı A. Füzuli xəlqiliyi. Bakı: Gənclik, 1996